

János evangéliumának eleje hat bibliafordításunkban¹

Az alábbi rövid összehasonlító elemzést János apostol *Evangéliumának* bevezető tizen-nyolc versén végeztem el. A kereszténység egyik legfontosabb, kanonikus szövege ez a néhány bibliai vers, látszólag egyszerűen megfogalmazva. Ezért különösen érdekes, hogy vajon korai bibliafordítóink – és egyben magyarázóink – hogyan boldogultak ezzel a részlettel. Írásomnak így feladata lenne, hogy a kinyilatkoztatás nyelvi, konkrétan magyar nyelvű megvalósulását vizsgálja, ami azáltal lesz problémássá, hogy a szöveg maga is a nyelvről (*ige, beszéd, logos, verbum*) szól.

A következő szempontok szerint vizsgáltam a szövegeket:

1. A tizennyolc vers szerkezetének, felépítésének és a versek közötti összefüggéseknek bemutatása.
2. A kiválasztott források (Müncheni kódex, Jordánszky-kódex, illetve Pesti Gábor, Sylvester János, Károlyi Gáspár és Káldi György fordításai) történetének, elképzelhető összefüggéseinek rövid bemutatása.
3. Az általam legfontosabbnak ítélt, azonos helyen álló lexikai elemek összehasonlítása.
4. Néhány azonos helyen álló mondat, mondatszerkezet igehasználatainak bemutatása.
5. Összevetés a modern fordításokkal.

1. János apostol *Evangéliumának* egy mai (katolikus) értelmezője szerint az első tizen-nyolc verse azon túl, hogy a jánosi teológia fő tételét tartalmazza (Jézus személye Isten legteljesebb kinyilatkozása), még művészileg is tökéletesen megformált költemény (Flanagan 1992: 10). A művészi megformáltság itt az egyes versek helyének megszerkesztettségét, párhuzamba állítását jelenti. Valójában, ha a versek sorrendjét nézzük, fordított megfeleltetésről van szó: az első két verssel szemben áll a tizennyolcadik, a harmadikkal a tizenhetedik egészen az egymagukban álló tizenkettedik és tizenharmadik versekig, a metszéspontig: „Ám akik befogadták, azoknak hatalmat adott, hogy

1 Eddig nem publikált 1996-os tanulmányom átdolgozott változatával köszöntöm születésnapján Szilágyi N. Sándort.

Isten gyermekei legyenek. Azoknak, akik hisznek nevében, akik nem vérnek vagy a testnek a vágyából s nem is a férfi akaratából, hanem Istentől születtek” (Biblia 1987⁵: 1205). Tehát a 18 vers gondolati és szerkezeti középpontjában az áll, hogy az ember akkor válhat az Istennek gyermekévé, ha megérti a kinyilatkozást, az isteni ígét, s azáltal születik újjá (Flanagan 1992: 8).

2. Első bibliafordításaink vagy inkább részfordításaink valószínűleg a laikus nőmozgalmak számára készültek, de ezek sajnos csak utalásokból ismertek. Nem lehet azonban kizárni, hogy töredékeik, szövszerkezeteik tovább éltek a későbbi, ránk maradt fordításokban (Klaniczay 1964/I: 121).

Első majdnem teljes bibliafordításunk a Huszita Biblia. Tamás és Bálint papok munkája, amit menekülés közben Moldvában fejeztek be. Újszövetségi részei az 1466-ban, Tattos városában másolt Müncheni kódexben található. Ez a fordítás – habár a huszita mozgalom hatására keletkezett – hűen ragaszkodik a Vulgata szövegéhez (Klaniczay 1964/I). Nem tudjuk, hogy teljes fordítás volt-e a Huszita Biblia, mindenesetre a következő nagy bibliafordításunk, a Jordánszky-kódex már hiányolja a teljes magyar Bibliát, pedig kimutathatóak benne a Müncheni kódexre utaló párhuzamos helyek, de talán a Vulgata szövegéhez még inkább ragaszkodik (Károly 1956: 262–264). Ez jelentheti azt is, hogy a Huszita Biblia a Jordánszky-kódex keletkezésének idejére már szétesett, amit a kimutathatóan új fordítási helyek is igazolnak (Klaniczay 1964/I: 123–124).

Annak tükrében, hogy egyes vélemények szerint a Jordánszky-kódex-féle Biblia „országszerte ismert volt” (Nemeskürty 1990: 67), meglepő a kódex előszavának egy gondolata: azért van szükség magyar nyelvű Bibliára, hogy minél többen tudják tanulmányozni a Szentírást, ami fontosabb még a régi doktorok olvasásánál is. Ez a kijelentés a kódex kapocs jellegét mindenképp bizonyítja a régi és az új fordítások közt. Két humanista bibliafordítónk munkájára bizonyítottan is hatással volt, erre konkrét szövegek, szöveghegyek is utalnak (Károly 1956: 266–267).

Pesti Gábor az első, akinek nyomtatásban is megjelenik bibliafordítása: az *Újszövetség* részletét, a négy evangéliumot fordítja magyarra. A fordítás alapja Erasmus *Novum Testamentuma*, de ahol az nem tér el a Vulgata szövegétől, felhasznál korábbi magyar fordításokat is (Klaniczay 1964/I: 296–297).

Sylvester János teljes *Újszövetsége* Erasmuson kívül már az eredeti görög szövegig is visszamegy, de Pesti munkája és így közvetve a régebbi fordítások is hatással lehettek rá.

Az első teljes magyar Bibliát a protestáns Károlyi Gáspár és társai fordítják, készíttik el 1590-ben. Forrásként használja a Vulgata és a Septuaginta szövegét is, a korábbi magyar fordításokhoz való viszonya azonban még nem igazán tisztázott (Klaniczay 1964/I: 334).

Az első teljes katolikus magyar nyelvű Biblia – a tridenti zsinat után – 1626-ban jelenik meg Bécsben Káldi György fordításában. Káldi hangsúlyozza, hogy alapszövege csak a Vulgata volt, de tudjuk, hogy protestáns születésű, így a már elterjedt Károlyi Bibliát ismernie kellett, bár még ez sem igazán kutatott terület (Klaniczay 1964/II: 138).

3. Két igen fontos hely és fogalom van az általam vizsgált fordításokban, ahol a szóalaki eltérés akár értelmezési eltérést is jelezhet. Az első ilyen különbség az *ige* és a Sylvester

által használt *beszíd* (mindkettő: *verbum*, *logos* jelentésben áll) kifejezés közt mindjárt az első versben megtalálható.²

Az *ige* szó Isten szava jelentésben (a latin *verbum*, illetve a görög *logos* fordításaként) először – természetesen a fennmaradt nyelvemlékekre hagyatkozva – a Münchener kódexben található meg. Későbbi fordításaink – Sylvestert kivéve – ezen a szöveghelyen ebben a jelentésben használják. Maga a szó ótörök eredetű, és nagyon érdekes az eredeti jelentése, amellyel átvette a magyar nyelv, és amelyben sokáig használatban lehetett: 'természetfeletti erejű mondat, szólás, szó'. Valószínű, hogy ez a jelentés öröklődik át később a keresztény terminológiába, és benne is marad napjainkig. Érdekes egyébként is, hogy a sokjelentésű görög *logos* kifejezést csak keresztény kontextusban lehet ige nék fordítani. Ehhez képest igyekezett a jó filológus Sylvester János egy a latin vagy inkább görög terminusnak, s nem elhanyagolható módon az általuk közvetített jelentésnek inkább megfelelő magyar kifejezést választani. Nos, döntése („Kezdetben vala az bešíd, és az bešíd az iftennél vala, és iften vala az bešíd.”) a fordítása végére csatolt értekezése (*Az olyan ígíkrűl való tanúság, melyek nem tulajdon jegyzisben vitének*) alapján logikus, és egyúttal egyértelműbb az *igé*hez képest. A *beszéd* szó eredeti jelentése természetesen: 'szóbeli megnyilatkozás'. Sylvester említett értekezésében a következőképpen fogalmaz: „Az sok ígíkből beszíd lisen...” (idézi Jankovics 2003: 51). Az *ige* és a *beszéd* kifejezések értelmi szembeállítása egyébként megfigyelhető a latin *verbum* és a görög *logos* kifejezéspár esetében is. Sylvester János, amennyiben az egyértelműsége akart törekedni, nem választhatta az *igét*, mivel, ha azt választotta volna, akkor annak nem *tulajdon jegyzisben* kellett volna állnia, ami akár értelmezési eltérésekhez is vezethetne.³ Kísérlete nem lett sikeres, egyedül ő használja ezen a helyen ezt a szót. Valószínű, hogy az *ige* kifejezés az ótörök eredeti, transzcendens jelentése miatt tudott gyökeret verni, ami azt is jelenti, hogy a mai olvasó számára a jelentésszűkülés miatt nem ugyanazt a jelentést hordozza, mint a korabeli olvasónak.

A következő fontos kifejezés, ami a tizennegyedik, tizenhatodik és tizenhetedik versben fordul elő: a *malaszt* és megfelelői. A *malaszt* szó megfelelőjeként Károlyi használja a szintén elterjedt *kegyelem* kifejezést. Sylvester itt újra egy sajátos újítással él: az *isteni kedv* szerkezetet építi be saját fordításába. A *malaszt* kifejezés már a Halotti Beszéd szövegében is megtalálható. Jelentése: 'a kárhozattól megmentő isteni jóindulat'. A Huszita Biblia egyik forrásában, a Bécsi kódexben a jelentésmezeje kiszélesedik: 'kegy, jóindulat'. Ez a szláv eredetű kifejezés korán beépült egyházi nyelvünkbe, nem tudni tehát, hogy miért volt szükséges helyette az adott részekben új kifejezést használni. Károlyi *kegyelem* kifejezését talán magyarázhatja, hogy ő tudatosan felekezeti Bibliát alkot, fontos, hogy az lexikális szinten is elkülönbözzen. Ez persze nem függ azzal össze, hogy a modern katolikus fordítás is a *kegyelem* kifejezést használja az átdolgozott protestánsokkal egyetemben. Kicsit bonyolultabb talán a Sylvester által használt *isteni*

2 A 3. részben a TESz. megfelelő szócikkeire támaszkodom.

3 „Minden ige, minden beszíd, akármi nyelven, avagy tulajdon jegyzisben vitétik, avagy sem. Tulajdon jegyzisben vitétik az ige, mikoron el nem távozik attúl, azmit kiváltkíppen kell jegyeznie.” (idézi Jankovics 2003: 51). Sylvester János nyelv- és irodalomszemléletének legátfogóbb elemzéséhez l. még Bartók 2007.

kedv szerkezet használatának a magyarázata. A *kedv* szó eredeti jelentése szerint kifejezhetett valamilyen indulatot valaki vagy valami iránt. Az indulat milyensége a szó előtt álló jelzőtől függhet, ami leggyakrabban a *jó* volt. Tehát a Sylvester által használt *isteni kedv* szerkezet felfogható úgy – és így is kell felfogni –, hogy ’kegyelem, isteni malszt’ jelentésben áll. Ez persze még mindig nem magyarázat arra, hogy miért nem él a már meglévő és elterjedt fogalmakkal, és ha valóban van kapcsolat az említett művek és sajátja között, akkor ezt még ráadásul tudatosan is teszi.

4. Dolgozatom következő részében szeretném megvizsgálni a hat szövegben azonos helyen álló összetett mondatok igehasználatát.⁴

Az ötödik vers egy kéttagú, mellérendelt összetett mondat. Az első tagmondat mind a hat fordításban jelen időben áll, Káldi Bibliájában ehhez még gyakorító képző is kapcsolódik. A második tagmondat igéje a Münchener kódex szövegében befejezett múlt időben áll, a Jordánszky-kódexben pedig elbeszélő múlt időben. Pesti és Sylvester fordításai is ugyanilyen alakban állnak. Érdekes, hogy Károlyi és Káldi visszatér a befejezett múlt használatához.

Sokkal érdekesebb, mikor valamelyik mellékmondat a magyar nyelvhasználatától eltérő módon áll. Erre van példa a hetedik versben mind a hat szövegben. A Münchener kódex szövegében a főmondat már megelőzi az említett helyen a mellékmondatot, sőt kötőszó is összekapcsolja azokat: *Ez jött tanóságba, hogy tanóságot vallana az világról*. Az eredeti mondat itt még folytatódna, de a másoló valószínűleg elnézte a sorokat, azért nem írta tovább. Így a Jordánszky-kódex azonos helye már három tagmondatból áll: a főmondat elbeszélő múlt időben áll, ehhez kapcsolódik a két feltételes jelen időben álló mellékmondat. Pesti és Sylvester fordításaiban is hasonló a helyzet. A feltételes jelen időket Károlyi és Káldi is megtartja, ők csak a főmondatot írják befejezett múlt időben. A feltételes mód használata minden bizonnyal a latin igehasználatra vezethető vissza. A nyolcadik versben is hasonló példát figyelhetünk meg: a mellékmondatban itt is a feltételes jelent használja az összes szöveg. (Ez a vers a Münchener kódexből hiányzik.)

Nyelvtörténeti szempontból legizgalmasabb a tizenkettedik vers igehasználata. A Münchener és Jordánszky-kódex nagyjából a beszélt nyelvnek megfelelően használja a mellékmondatokban a kijelentő módot. Ez nem mondható el a későbbi fordításokról. Pesti és Sylvester változatai szinte tökéletesen megegyeznek, legalább az igehasználatot illetően. Sylvester Pesti négy tagmondatból álló összetett mondatát bontja fel két önálló mondatra. A hasonlóság oka lehet a filológiai pontosságra való törekvés, és éppen ez szülhette a magyartól kissé elütő szerkezeteket. Mindkét fordítás igehasználata sorrendben a következő: elbeszélő múlt – elbeszélő múlt – feltételes jelen – feltételes múlt.

Figyelemre méltó, hogy az időben két utolsó bibliafordításban is teljesen azonos az igehasználat. Mindkét fordítás ilyen tekintetben megegyezik a korábbi két kísérlettel, egyedül az utolsó tagmondatot fordítják – mindketten! – kijelentő jelen időben.

Azon túl, hogy nagyjából koronkénti azonosságokat tudunk észrevenni az igehasználatot illetően, milyen következtetéseket lehetne ebből még levonni? Láthattuk, hogy két korai bibliafordításunk hűen ragaszkodik az eredeti szerkezetekhez, s így a magyar nyelvhasználatától eltérő formákkal él. De ugyanakkor azt is észrevehettük, hogy bizo-

4 Hivatkozás nélkül támaszkodom a Benkő 1991-re.

nyos helyeken használnak magyaros szerkezetet is. Két humanista fordítás-kísérletünk ellenben szorosan ragaszkodik a latin mintákhoz, és gyakorlatilag csak a magyartól elütő szerkezeteket használ mellékmondataiban. Ez egyrészt eredhet a filológusi szövegűségről, de jelentheti azt is – ami statisztikailag bizonyított –, hogy a 16. század írott nyelvvaltozatában az ilyen szerkezetek már normaként szerepelnek. Ezzel szemben láthattuk, hogy két utolsó bibliafordításunk már újra mer élni magyaros szerkezetekkel, ha a – feltételezett, kikövetkeztetett – nyelvérzék megköveteli annak használatát. Ha feltételezésem igaz, akkor ez azt jelenti, hogy az időben egymást követő bibliafordítások – amellet, hogy összefüggnek egymással – hűen tükrözik a mindenkori nyelvállapotot.

5. A dolgozatban tárgyalt két utolsó bibliafordítás – igaz módosításokkal – egészen a huszadik századig használatban maradt, több kiadást is megért. Ez más országokban, kultúrákban is így volt: Luther Bibliájának átdolgozása is csak a nyolcvanas években készült el Németországban. Arról már sokan szóltak, hogy milyen óriási hatással voltak ezek a régi fordítások lassan kialakuló, elkülönülő irodalmi nyelvünkre (amit manapság – társasnyelvészeti alapon – inkább *csupán* kulturálisan determinált nyelvjárásnak tartok), különösen a Károlyi-féle fordítás, ugyanis az volt legkevésbé kiteve a változtatásoknak, az konzervált leginkább egy nyelvállapotot, ami a mindenkori nyelvre így folyamatosan tudott hatni. Elismerem, hogy igény és szükség van új fordítások és értelmezések elkészítésére, de mivel a magyar nyelvnek van egy olyan kis szelete, amit akár biblikus nyelvnek is nevezhetnénk, és ami évszázadok alatt őrződött meg, nem tudom, hogy szükséges-e egy, a jelen nyelvállapotát visszaadó új bibliai nyelv „kitalálása”. Sylvester János példája is bizonyítja, hogy bizonyos már meglévő hagyományokat nem lehet figyelmen kívül hagyni. Tudjuk például, hogy a beszélt nyelvben gyakorlatilag már csak egy múlt idejű igeidőt használunk. De a Biblia nyelvéhez tudatunkban szorosan kapcsolódnak az elbeszélő múltban álló szerkezetek, a *vala* szóval álló szerkezetek. Nem tudom, miért kell ezeket kerülni a modern fordításokban. Meglepetésemre az átdolgozott lutheri német Biblia már nem él a plusquamperfektben álló alakokkal sem, és már az is csak két múlt időt ismer. Tudom, hogy ezek a dolgok nem függnak össze az exegézissel, és ma már a fogalmi hűség a legfontosabb. De vannak azért – sajnos egyre inkább csak voltak – előzetes elvárásaink a nyelvi szinttel kapcsolatban is, amit a nyelvi egyhangúság nem elégíthet ki.

Jó példaként állhatnak előttünk első fordítóink, akik ha néha sikertelen kísérletekbe is kezdtek, egyhangúnak semmiképp sem mondhatók. És emellet még figyeltek egymás munkáira is.

Hivatkozások

- Bartók István 2007. *„Nem egyéb, hanem magyar poézis”*: Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben. Universitas Kiadó, Budapest, (Irodalomtudomány és kritika. Klasszikusok).
- Benkő Loránd (főszerk.) 1991. *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Biblia: Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás.* 1987⁵. Szent István Társulat, Budapest.
- Flanagan, Neal M. O.S.M. 1992. *Evangelium Szent János szerint és a jánosi levelek.* Kor-da-Bencés, Kecskemét–Pannonhalma.
- Jankovics József (szerk.) 2003. „Az keresztyén olvasóknak”: *Magyar nyelvű bibliafordítá-sok és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból.* (s. a. r. és jegyz. Zvara Edina – Régi magyar könyvtár. Források, 14) Balassi Kiadó, Budapest.
- A Jordánszky-codex bibliafordítása.* 1888. Szerk. Toldy Ferenc, Budapest (Régi magyar nyelvemlékek, 5).
- Károly Sándor 1956. A Jordánszky-kódex viszonya más bibliafordításokhoz. *Nyelvtu-dományi Közlemények* 57: 260–268.
- Klanczay Tibor (szerk.) 1964/I. *A magyar irodalom története 1600-ig – 1.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Klanczay Tibor (szerk.) 1964/II. *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig.* Akadé-miai Kiadó, Budapest.
- Müncheni Kódex (1466) A négy evangélium szövege és szótára.* 1985. Szerk. Szabó T. Ádám. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Nemeskürty István (szerk.) 1960. *Magyar bibliafordítások.* Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- Nouum Testamentum: Újtestamentum magyar nyelven.* 1536. Ford. Pesti Gábor, Krakko.
- Szent Biblia.* 1590. Ford. Károlyi Gáspár, Vizsoly.
- Szent Biblia* 1626. Ford. Káldi György, Bécs.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1984. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szó-tára.* 1–4. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Újtestamentum magyar nyelven...* 1541. Ford. Sylvester János, Sárvár-Újsziget.

Summary

The first parts of the gospel of John in six early Hungarian Bible-translations

In my paper dedicated to Sándor N. Szilágyi I make a comparison of the first 18 verses of the Gospel of John into six early Hungarian Bible translations from 15th to 17th centuries. These translations represent Pre-Protestant, Protestant and Catholic versions of the holy text as well. These verses are and were fundamental parts of all Christian churches, theologies and tends. The comparative interpretation is not too easy due to the fact that the biblical text itself represents the revelation as a lingual process (KJV: John Chapter 1: *In the beginning was the Word, and the Word was with God, and the Word was God.*). This paper aims to demonstrate the structure of the 18 verses and the relationship between them; it describes shortly the tradition and history of the translations; it compares the most important lexical parts of the verses (word, grace); it shows the modes of verbs on the same parts pointing out the differences into translations; and it makes a comparison with modern Hungarian translations.